
РОЗДІЛ VI. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.42: 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.35>

ЮРИДИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ СУДОВОГО ЗАХИСТУ РОСЛИН ВІД ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ

Ермоленко В.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права
ім. академіка В.З. Янчука,
<https://orcid.org/0000-0002-4295-4158>
vemlaw@gmail.com*

Мальчик О.М.,

*аспірантка кафедри аграрного, земельного та екологічного права
ім. академіка В.З. Янчука,
Національний університет
біоресурсів і природокористування України <mailto:Україніslautaanna12@gmail.com>
<https://orcid.org/0000-0002-8123-0734>
<https://orcid.org/0009-0004-6102-8530>
oxanamalnik@gmail.com*

Ермоленко В.М., Мальчик О.М. Юридичні інструменти судового захисту рослин від шкоди, завданої російською федерацією.

Стаття присвячена окремим правовим і практичним аспектам юрисдикційного імунітету. Кожна особа має право на відшкодування збитків. Розкривається сепарація між реальними збитками та упущеною вигодою. Специфікою злочинів проти довкілля є те, що вони посягають на конституційні права щодо безпечності довкілля, забезпечення екологічної безпеки, відтворення природних ресурсів. Юрисдикційний імунітет держави, зафіксований в міжнародних конвенціях, захищає право на самозахист своїх інтересів державою. Втім, це право не є беззаперечним, враховуючи загарбницьку поведінку РФ, що виключає визнання Україною міжнародного імунітету останньої. Тому, коли відповідачем по справі є РФ, суд повинен розглядати справу без врахування юрисдикційного імунітету. Як наслідок, збройної агресії, громадянам України кожного дня наноситься шкода, в тому числі і в частині екологічної безпеки, тому норми матеріального та процесуального права є частково застарілими та потребують оновлення. Діючими нормами процесуального права передбачено обов'язок позивача надати суду всі наявні докази. Кожен акт порушення конституційного права на екологічну безпеку тяг-

не за собою збитки, що повинні бути відшкодовані. В статті проаналізовано оновлене законодавство у сфері відшкодування збитків та шкоди, яке виокремлює 21 напрямок у сфері довкілля. Після визначення розміру шкоди приймаються відповідні документи, що можуть слугувати доказами у судовому процесі. Однак, установлені форми звіту експерта поки не затверджено, разом із тим, нормативні акти передбачають обов'язок експерта оформлювати своє дослідження так, як цього вимагають міжнародні установи. Проаналізовано твердження науковців щодо визначення дефініції «експертиза», де серед думок спостерігається однакостайність в частині визначення характеристики ознак. Експертиза, яка виконується з метою визначення розміру шкоди навколишньому природньому середовищу, повинна оперувати спеціальними методиками, таксами. Новоприйняті Методики оперують оновленими показниками, коефіцієнтами, серед суб'єктів виділяють військові обласні адміністрації, націлені на встановлення розміру шкоди довкіллю внаслідок військової агресії. В статті здійснено аналіз стану законодавчого забезпечення відшкодування збитків, завданих внаслідок збройної агресії РФ. Піднімається питання важливості експертної діяльності при зверненні до суду, порядок взаємодії між замовником та експертом. Здійснено аналіз актуальних

підзаконних нормативно-правових актів в сфері здійснення оцінки розмірів завданих збитків та виокремлено їх ключові ознаки.

Ключові слова: захист рослин, військова агресія, юрисдикційний імунітет, судовий захист екологічних прав, флористичне законодавство, експертиза.

Yermolenko V.M., Malchyk O.M. Legal instruments for judicial protection of plants against damage caused by the russian federation.

The article is devoted to certain legal and practical aspects of jurisdictional immunity. Everyone has the law to compensation for damages. The separation between real losses and lost profits is revealed. The specificity of crimes against the environment is that they encroach on constitutional rights regarding the safety of the environment, ensuring environmental safety, and reproduction of natural resources. Jurisdictional immunity of the state, recorded in international conventions, protects the law of the state to self-defense of its interests.

However, this law is not indisputable, taking into account the aggressive behavior of the Russian Federation, which excludes the recognition by Ukraine of the latter's international immunity. Therefore, when the Russian Federation is the defendant in the case, the court must consider the case without taking into account jurisdictional immunity. As a result of armed aggression, the citizens of Ukraine are harmed every day, including in terms of environmental safety, therefore the norms of material and procedural law are partially outdated and need updating. Current rules of procedural law provide for the plaintiff's duty to provide the court with all available evidence.

Each act of violation of the constitutional right to environmental safety entails damages that must be compensated. The article analyzes the updated legislation in the field of damages and compensation, which distinguishes 21 directions in the field of the environment. After determining the amount of damage, appropriate documents are accepted that can serve as evidence in the court process. However, the established form of the expert's report has not yet been approved, at the same time, the normative acts provide for the obligation of the expert to prepare his research as required by international institutions.

The statements of scientists regarding the definition of «expertise» have been analyzed, where there is unanimity among opinions regarding the definition of characterizing features. Expertise, which is carried out with the aim of determining the amount of damage to the surrounding natural environment, must operate with special methods. The newly adopted Methods operate with updated indicators, coefficients, among the subjects military

regional administrations are singled out, aimed at establishing the extent of damage to the environment as a result of military aggression.

The issue of the importance of expert activity when applying to court, the order of interaction between the customer and the expert, is raised. An analysis of the current by-laws in the field of assessment of the amount of damages was carried out and their key features were identified.

Keywords: plant protection, military aggression, jurisdictional immunity, judicial protection of environmental laws, floristic legislation, expertise.

Постановка проблеми. Збройна агресія російської федерації поставила перед викликом українське законодавство, яке має адаптуватися відповідно до нинішніх суспільних потреб, зокрема щодо захисту навколишнього середовища. Дії загарбників спричинили колосальні збитки для нашої країни: спалені поля зі збіжжям, рослини, які наразі перебувають перед загрозою зникнення, забруднені водойми та порушені землі внаслідок бойових дій, будівництва інженерно-технічних і фортифікаційних споруд. Цілком справедливо, що кожен власник майна, яке зазнало пошкодження чи руйнування, може і має розраховувати на відшкодування збитків. У будь-якому цивілізованому суспільстві в позасудовому порядку сторони можуть самостійно дійти згоди щодо вартості пошкодженого майна, але в нашому випадку це виглядає утопічно, адже винною стороною є росія, яка такою себе ніколи не визнає. Тому при судовому захисті прав необхідно встановити вартість пошкодженого майна, що впливає на ціну позову. За таких обставин, треба буде надати достовірну інформацію від фахівця експерта щодо розміру збитків внаслідок агресії російської федерації.

Стан опрацювання цієї проблематики. Через новизну теми спеціальних наукових досліджень у її руслі не спостерігається. Як наслідок, може йтися лише про загальний теоретичний доробок вітчизняних фахівців у галузі аграрного, земельного та екологічного права, який і покладено в основу створення цієї статті.

Мета цієї статті є виявлення сучасних тенденцій правового регулювання захисту рослин у військовий час у частині формування юридичного інструментарію судового захисті.

Виклад основного матеріалу. Механізм захисту прав осіб через відшкодування шкоди формується цілою низкою міжнародних і вітчизняних нормативно-правових актів, що широко застосовувалося в юридичній практиці. Водночас умови воєнного стану накладають свою специфіку, адже відповідачем має бути країна-агресор, аналогу чому немає в національному законодавстві, що спричинює звернення до відповідних міжнародних норм.

Так, відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру [1]. У свою чергу, за ст. 22 ЦК України особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. Збитками, згідно з ч. 2 цієї статті, є втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також втрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки), доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) [2].

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» передбачено, що злочини та інші правопорушення проти довкілля посягають на суспільні відносини у сфері охорони конституційного права громадян на безпечне довкілля, а також у сфері охорони, використання, збереження і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання й усунення негативного впливу господарської та іншої діяльності людини на навколишнє природне середовище, збереження генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій, а також природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною [3].

Міжнародні норми про юрисдикційний імунітет держави зафіксовані у Європейській конвенції про імунітет держав, прийнятій Радою Європи 16.05.1972 р. [4], Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності, прийнятій резолюцією 59/38 Генеральної Асамблеї 02.12.2004 р. [5]. Ці Конвенції втілюють концепцію обмеженого імунітету держави, визначають, в якій формі є можливою відмова держави від імунітету («явно виражена відмова від імунітету» на підставі укладеного міжнародного договору чи контракту, або «відмова від імунітету, яка передбачається», коли іноземна держава вступає у судовий процес і подає зустрічний позов у суді іноземної держави), а також закріплюють перелік категорій справ, у яких держава не користується імунітетом у суді іншої держави-учасниці.

У постанові Верховного Суду від 14.04.2022 р. висловлено правову позицію у справі № 308/9708/19, відповідно до якої держава не має права посилатися на імунітет у справах, пов'язаних із завданням шкоди здоров'ю чи життю, якщо така шкода повністю або частково завдана на території держави суду, та якщо особа, яка завдала шкоду, у цей час знаходилась на території держави суду. Особливістю правового ста-

тусу держави як суб'єкта міжнародних відносин є наявність у неї імунітету, який ґрунтується на загальному принципі міжнародного права «рівний над рівним не має влади і юрисдикції». Однак, необхідною умовою дотримання цього принципу є взаємне визнання суверенітету країни, тож коли РФ заперечує суверенітет України та вчиняє щодо неї загарбницьку війну, жодних зобов'язань поважати та дотримуватися суверенітету цієї країни немає.

Отже, після початку війни в Україні з 2014 р. суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено РФ, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії РФ, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни [6].

Відповідно до Цивільного процесуального кодексу України позивач зобов'язаний додати до позовної заяви всі наявні в нього докази, що підтверджують обставини, на яких ґрунтуються позовні вимоги (якщо подаються письмові чи електронні докази позивач може додати до позовної заяви копії відповідних доказів) (ст. 177) [7].

Як вбачається з дайджесту ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 8-14 вересня 2022 р. від Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, станом на 16.09.2022 р. зафіксовано збитків довкіллю приблизно на 1 трильйон грн. Армія окупантів чинить негативний вплив, несучи загрозу ядерній та радіаційній безпеці, вчиняючи атаки на інфраструктурні та промислові об'єкти, завдаючи шкоду заповідникам та екосистемам, що охороняються, водним ресурсам [8].

Кожен з таких актів варварства перебуває у причинно-наслідковому зв'язку із збитками, яких зазнає навколишнє природне середовище, відповідно з позовом про відшкодування шкоди може звернутись як в загальному – держава України, так і кожен відособлено. Варто зазначити, що рослинний світ і рослинництво є частиною довкілля.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» від 20.03.2022 р. № 326 [9] виокремлено 21 напрям визначення шкоди та збитків, серед яких у сфері природо-користування передбачені: а) шкода, завдана земельним ресурсам, – напрям, що включає шкоду від пошкодження і знищення родючого шару ґрунту та шкоду, зумовлену забрудненням і засміченням земельних ресурсів; б) збитки, завдані водним ресурсам, – напрям, що включає забруднення, засмічення, вичерпання та інші дії щодо водних ресурсів, які можуть погіршити умови водопостачання, завдати шкоди здоров'ю людей, спричинити зменшення рибних запасів та інших об'єктів водного промислу, погіршення умов існу-

вання диких тварин, зниження родючості ґрунтів та інші несприятливі явища внаслідок зміни фізичних і хімічних властивостей вод, зниження їх здатності до природного очищення, порушення гідрологічного і гідрогеологічного режиму вод; в) шкода, завдана атмосферному повітрю, – напрям, що включає шкоду, завдану викидами забруднюючих речовин в атмосферне повітря; г) втрати лісового фонду – напрям, що включає втрати і пошкодження лісів і лісових ділянок, та пов'язані із ними витрати; г) збитки, завдані природно-заповідному фонду, – напрям, що включає збитки, завдані територіям та об'єктам природно-заповідного фонду, та пов'язані із ними витрати.

Цей порядок передбачає три документи за результатами визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації: аналітичний звіт, акт оцінки збитків, звіт про оцінку збитків.

Загалом, форма звіту про оцінку збитків розробляється кожним експертом індивідуально, аналогічна ситуація простежується і в Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації. Разом з тим, вищезазначений документ містить наступне застереження: «для цілей подання позовів до міжнародних судових інстанцій складається повна форма звіту про оцінку збитків, який має відповідати Міжнародним стандартам оцінки або загальноновизнаним у світі стандартам, якщо їх застосування вимагається відповідною міжнародною судовою інстанцією» (п. 12).

Оцінка збитків, завданих постраждалим, здійснюється шляхом проведення аналітичної оцінки збитків, стандартизованої, незалежної оцінки збитків або є результатом проведення судової експертизи (п. 5). При цьому для суду первісного значення набуває саме судова експертиза.

У загальному розумінні експертизою є вивчення, перевірка, аналітичне дослідження, кількісна чи якісна оцінка висококваліфікованим фахівцем, установою, організацією певного питання, явища, процесу, предмета тощо, які вимагають спеціальних знань у відповідній сфері суспільної діяльності [10, с. 333]. На думку Г.В. Рибікової, що експертизою є діяльність у формі аналізу, дослідження, оцінки, що здійснюється кваліфікованими особами, результатом якої є висновок, який відповідає вимогам затверджених стандартів, норм, правил, що, в свою чергу, задовольняє інтереси суспільства та держави у прийнятті правильних та обґрунтованих рішень [11, с. 19]. Спільним для обох дефініцій є: суб'єкти (кваліфіковані фахівці); предмет: перелік питань, на які необхідно надати відповідь; процес вивчення предмету дослідження, аналіз його; результат: висновок, як документ, що задовольняє суспільство.

Виходячи з суто процесуального порядку відшкодування шкоди, завданої діями країни-агре-

сора, первісного значення набуває судова експертиза, основною відмінністю якої від експертиз, які проводяться за межами судочинства, полягає у тому, що факти, існування яких стверджується або заперечується судовим експертом, є засобом доказування [12, с. 338]. При цьому, шкода завдана рослинам, визначатиметься в межах і на перетині судово-біологічної та судово-економічної експертиз, причому остання базуватиметься на конкретних спеціальних методах документальної перевірки та ретроспективного аналізу фінансово-господарської діяльності [13, с. 341].

Судова експертиза провадиться в індивідуальному порядку за договором (до подачі справи до суду), та за судовим рішенням (під час судового розгляду). З урахуванням усталеної практики здійснення судової експертизи вбачається необхідність вказувати у договорі об'єкти, що підлягають дослідженню та перелік питань, на які необхідно надати відповідь. Ця необхідність обумовлена тим, щоб у звіті було відображено стан об'єкта дослідження, застосовані методи, необхідні додатки з фото, ілюстраціями, схемами, що закінчується чіткими та лаконічними відповідями на поставлені питання.

Для того, щоб експертний висновок був обґрунтованим, необхідно у дослідженні застосовувати спеціальні знання. Доцільно вказати, що в контексті оцінки розміру втрат (шкоди) слід застосовувати спеціальні методики, такси, постановлені Кабінетом Міністрів України, затверджені Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України.

У контексті екстремально швидкого розвитку подій воєнної агресії російської федерації, відбувається поживлення нормотворчої діяльності Верховної ради України та як наслідок, активізація підзаконної нормативно-правової діяльності.

Звернемось до Методики визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану, затверджена наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 04.04.2022 р. № 167 [14]. Основними ознаками цього підзаконного нормативно-правового акта є: а) обширний суб'єктний склад: державні землі, землі органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання, фізичних осіб; б) сфера застосування: відносини, що виникли внаслідок забруднення ґрунтів, засмічення земель через надзвичайні ситуації та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану внаслідок їх дій або бездіяльності; в) темпоральний аспект: регулює відносини на час дії воєнного стану; г) визначеність понять: забруднення ґрунтів через наявність негативних речовин у ґрунті, що шкодять властивостям родючості та користі, а засмічення земель – перебування на земельній

ділянці без відповідного санкціонованого дозволу сторонніх предметів; д) в основу розрахунків розміру шкоди від забруднення ґрунтів покладається нормативна грошова оцінка земельної ділянки, ґрунти якої зазнали забруднення.

Наступним документом є Методика визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затверджена наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 18.05.2022 р. № 295 [15]. Серед ключових однак можна виділити такі: а) предметна – до відшкодування підлягають понесені збитки та упущена вигода; б) інституційна – відповідальність за утворення спеціальних комісій покладається на обласні адміністрації, Київську міську адміністрацію, на період військового стану – військової адміністрації, що передбачає наступну ознаку; в) темпоральна – регулює відносини на час дії воєнного стану та передбачається після його скасування; г) евіденціальна – джерелом доказів слугує будь-яка наявна документація, з якої вдається встановити розмір втрат. Для позначення останньої ознаки застосовано латинський термін (лат. *evidential* – доказовий).

Вищевказані нормативні підзаконні акти наділені спільними характеристиками: а) їхнє прийняття обумовлене агресією російської федерації; б) вони повинні використовуватись для проведення юридичної судової експертизи, тобто на їх основі встановлюватиметься розмір втрат; в) обидва зазначені джерела права є необхідними для захисту рослин, адже шкода, яку зазнає родючий шар є вирішальною в контексті постановки питання нормального функціонування флори.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження спеціальних такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд» від 10.05.2022 р. № 575, що прийшла на заміну постанови від 24.07.2013 р. № 541, об'єктивно оновлено розмір такс у відповідності до сучасного стану речей [16].

Слід зазначити, що поки компетентними органами не розроблені спеціальні методики і такси, підлягають до використання наразі існуючі, не мілітаризовані джерела права.

Висновки. Таким чином, широкомасштабний напад рф спонукав національне законодавство у сфері захисту рослин до стрімкого оновлення. За таких обставин, у законотворчій діяльності і діяльності щодо створення підзаконних нормативно правових актів спостерігається позитивна динаміка. Ефективним способом захисту прав у цій категорії справ є звернення до суду з відповідним позовом. Передумовою судового розгляду є здійснення експертизи для визначення розміру збитків. У свою чергу, в основі юридичної експертизи для визначення розміру збитків лежить оцінка. У

такому випадку слід використовувати наявні методики та такси, оскільки експертний висновок не може ґрунтуватись на припущеннях. Саме в цей момент розкривається позитивна нормотворча діяльність нашої законодавчої та виконавчої гілок влади, оскільки за період воєнної агресії прийнято достатньо законів та підзаконних актів у сфері захисту довкілля, відповідно і рослин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. № 995_004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.09.2022).
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 20.09.2022).
3. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: Постанова Верховного Суду України від 10.12.2004 р. № 17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04#Text> (дата звернення: 20.09.2022).
4. Європейська конвенція про імунітет держав: Конвенція від 16.05.1972 р. № ETS № 074. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04> - Text <https://ips.ligazakon.net/document/MU72014> (дата звернення: 20.09.2022).
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про юрисдикційні імунітети держав та їх власності: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 02.12.2004 р. № 995_07. URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id111373> (дата звернення: 20.09.2022).
6. Постанова Верховного Суду від 14.04.2022 р. у справі № 308/9708/19. *Судово-юридична газета*: веб-сайт. URL: <https://sud.ua/ru/news/sudebnaya-praktika/238654-verkhovniy-sud-opublikuvav-tekst-postanovi-ktss-vs-schodo-sudovogo-imunitetu-derzhavi-dokument> (дата звернення: 20.09.2022).
7. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 20.09.2022).
8. Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 8-14 вересня 2022 року. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*: веб-сайт. URL: <https://merp.gov.ua/news/39823.html> (дата звернення: 20.09.2022).
9. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок

- док збройної агресії Російської Федерації: постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-п#n441> (дата звернення: 20.09.2022).
10. Горбатенко В.П., Нагребельний В.П. Експертиза. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 2: Д-Й. Київ: «Укр. енцикл.», 2001. С. 333.
 11. Рибікова Г.В. Правова експертиза нормативно-правових актів в Україні : дис. ... кнд. юр. наук : 12.00.01 / НАВС. Київ, 2017. 230 с.
 12. Надгорний Г.М., Сегай М.Я., Стринжа В.К. Експертиза судова. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 2: Д-Й. Київ: «Укр. енцикл.», 2001. С. 338-339.
 13. Сушко Ю.С. Експертиза судово-економічна. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 2: Д-Й. Київ: «Укр. енцикл.», 2001. С. 340-341.
 14. Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану: Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 04.04.2022 р. № 167. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0406-22#Text> (дата звернення: 20.09.2022).
 15. Методика визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 18.05.2022 р. № 295. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0586-22#Text> (дата звернення: 20.09.2022).
 16. «Про затвердження спеціальних такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд» : постанова Кабінету Міністрів України від 10.05.2022 р. № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/575-2022-п#n20> (дата звернення: 20.09.2022).